स्वामिसारदानन्दकृतः श्रीश्रीरामकृष्णलीलाप्रसङ्गः

अनुवादकौ– डॉ. राकेशदाशः, शान्तनुनायेकः

प्रथमः खण्डः – प्रथमः अध्यायः (युगप्रयोजनम्)

मानवः वर्तमानकाले कियान् उन्नतः शक्तिशाली चाभूत्

विद्यां, सम्पदं, पुरुषकारञ्च अवलम्ब्य मानवजीवनं वर्तमानकाले पृथिव्याः सर्वत्र कियन्तं प्रसारं लभमानम् अस्ति, तद् अतीव स्थूलदर्शिनोऽपि जनस्य सारल्येन हृदयङ्गमं भवति। मानवः कथञ्चिद् अपि क्वचिद् अपि क्षेत्रे एकस्यां सीम्नि आबद्धः स्थातुं नेच्छतीव। भूमौ जले च पर्याप्तं परिभ्रम्य अपि असुखी सः इदानीम् आधुनिकयन्त्राणि आविष्कृत्य गगनगामी संवृत्तः। तमसावृते समुद्रगर्भे, अग्निमये आग्नेयगिरिगर्भे च अवतीर्य सः स्वीयं कुतूहलं निवर्तयामास। चिरं हिममण्डितं पर्वतं समुद्रतटं च गत्वा सः तादृशानां सर्वेषां प्रदेशानां यथायथं रहस्यावलोकने समर्थः अभूत्। पृथिवीस्थानां क्षुद्रदीर्घाकाराणां सर्वेषां लतौषधिपादपानाम् अन्तः स्वस्मिन् इव प्राणस्पन्दनस्य परिचयं प्राप्नोत् सः, सर्वविधान् प्राणिनः स्वीयप्रत्यक्षेण विचारचक्षुर्भ्यां च विज्ञाय ज्ञानसिद्धिरूपं स्वीयम् उद्देश्यं प्रति संसरति। तथैव क्षित्यप्तेजआदीनां पञ्चभूतानाम् उपरि आधिपत्यं कृत्वा सः अधुना स्थावरात्मिकायाः पृथिव्याः सर्वान् विषयान् अज्ञासीत्। तत्रापि असन्तुष्टः सुदूरस्थानां ग्रहनक्षत्रादीनां समुचितां वार्तां प्राप्तुम् उत्सुकः क्रमेण तत्रापि कृतकार्यताम् अनुभवति। अन्तर्जगत्परिदर्शनेऽपि तस्य उत्सुकतायाः अभावः न परिलक्ष्यते। भूयोदर्शनं गवेषणञ्च अवलम्ब्य तस्मिन् क्षेत्रेऽपि मानवः नूतनानि सर्वाणि तत्त्वानि नित्यम् आविष्करोति। जीवनरहस्यस्य अनुशीलनं कुर्वन् सः एकजातीयस्य प्राणिनः अन्यस्यां जातौ परिणतेः क्रमाभिव्यक्तेः वा विषयं जज्ञौ; शरीरस्वभावस्य मनस्स्वभावस्य च आलोचनपूर्वकम् आद्यन्तवति सूक्ष्मस्थावरोपादाने मनसः संरचनायाः तत्त्वनिर्णयाय समर्थः अभवत्; जडजगतः इव अन्तर्जगतः प्रत्येकं घटना अलङ्घ्यनियमसूत्रानुसारेण ग्रथिता इत्यवागच्छत्, आत्महननादिषु असम्बद्धेषु सर्वेषु मानसिकव्यापारेष्वपि सूक्ष्मानुशासनस्य परिचयं प्रापत्। पुनः वैयक्तिकजीवनस्य चिरास्तित्वविषये निश्चयरूपेण प्रमाणलाभे समर्थो न भवति चेद् अपि इतिहासालोचने मानवः तस्य जातिगतजीवनस्य क्रमोन्नतिं प्रत्यक्षीकृतवान्। वैयक्तिकजीवनस्य सार्थकतां तादृशरूपेण जातिगतजीवने दृष्ट्वा सः इदानीं तस्य सफलतायै विज्ञानं संहतचेष्टाञ्च अवलम्ब्य अज्ञानेन सह चिरसङ्ग्रामे निरतः दृश्यते। तथा च अनन्तसङ्ग्रामेषु अनन्तां प्रगतिं कल्पयन् बाह्याभ्यन्तरराज्यानां दुर्लक्ष्यप्रदेशान् प्राप्तुम् अनन्तवासनाप्रवाहे आत्मनः जीवनतरीम् अप्लावयत्।

तादृश्याः उन्नतेः शक्तेश्च मूलं पाश्चात्याद् आप्राच्यं भावविस्तारः

पाश्चात्त्ये मानवम् अवलम्ब्य पूर्वोक्ते जीवनप्रसारे विशेषरूपेण उदिते सत्यपि भारतप्रभृतिषु सर्वेषु प्राच्यराष्ट्रेष्वपि तस्य प्रभावः स्वल्पम् अपि न लक्ष्यते। विज्ञानस्य अजेयशक्त्या प्राच्यपाश्चात्त्यप्रदेशौ प्रतिदिनं यावद् निकटतां प्राप्नुतः, प्राच्यमानवस्य प्राचीनं जीवनसंस्कारकदम्बकं तावद् एव परिवर्त्य पाश्चात्त्यमानवाकारेण आविर्भवति। पारस्य-चीन-जापान-भारतवर्षादिदेशानां वर्तमानस्थितेः आलोचनेनैव तद् अवगन्तुं शक्यते। भाविनि काले परिणामः यः कश्चिद् भवतु, प्राच्यस्योपरि पाश्चात्त्यस्य

तादृशभावविस्तारविषये न सन्देहस्य अवकाशलेशः, सर्वस्याः अपि पृथिव्याः कालेन पाश्चात्त्यभावेन भावनम् अवश्यम्भावि इत्यनुभूयते।

पाश्चात्त्यमानवस्य जीवनं दृष्ट्वा तादृश्याः उन्नतेः भाविपरिणामः निर्णेतव्यः

पूर्वोक्तप्रसारस्य परिणामः निर्णेयश्चेद् अस्माभिः प्राधान्येन पाश्चात्त्यः एव अवलम्बनीयः। युक्तिम् अवलम्ब्य पाश्चात्त्यमानवस्य जीवनं विमर्ष्टव्यम्। तादृशप्रसारस्य मूलं कुत्र, कीदृशः चास्य स्वभावः, तस्य प्रभावेन पाश्चात्त्यजीवनस्य पूर्वेषाम् उत्तमाधमानां सर्वेषां भावानां उन्नतेः विलोपस्य परिणामः कियान्, तस्माच्च पाश्चात्त्यव्यक्तिमनसि सुखस्य दुःखस्य वा कियती वृद्धिः न्यूनता वा सञ्जाता इति अन्वेषणीयम्। पाश्चात्त्यजीवनस्य व्यष्टौ समष्टौ वा तस्य परिणामः सकृद् निर्णीतश्चेत् स्थानकालयोः भेदे सति अन्यत्र एतादृशनिर्णये क्लेशो न स्यात्।

पाश्चात्यमानवस्य उन्नतेः कारणम् इतिहासश्च

इतिहासः स्पष्टाक्षरेण निर्दिशति, दुःसहशैत्यस्य प्रकोपः बहुप्राचीनकालात् प्रभृति पाश्चात्त्यमानवमनसि शारीरबुद्धेः दार्ढ्यं समपादयत्। तेन एकतः यथा स स्वार्थपरः अभवत्, तथैव अपरतः संहतचेष्टया एव स्वार्थसिद्धिः भवति इति सारल्येन अवबुध्य स्वजातिप्रीतिं दृढीकृतवान्। तादृशी स्वार्थिता स्वजातिप्रीतिश्च कालक्रमेण अजेयोत्साहेन अन्याः सर्वाः जातीः पराजित्य तासां धनसम्पदा स्वजीवनं भूषयितुं तं मानवं प्रेरयति। तेन सः यदा स्वीयं जीवनव्यवहारं किञ्चित् क्लेशहीनम् अकरोत्, तदैव शनैः शनैः तस्मिन् अन्तर्दृष्टिः आविर्भूय क्रमेण विद्यायाः सद्गुणस्य च सम्पादने तं प्रैरयत्। एवं जीवनयुद्धं विहाय अन्येषु सर्वेषु उत्कृष्टविषयेषु तस्य दृष्टिः यदा अपतत् तदा तस्य लक्ष्यस्य प्राप्तौ अन्तरायरूपेण धर्मविश्वासं पुरोहितानाञ्च प्राबल्यं समुपस्थितम्। विद्याशिक्षया श्रीभगवतः अप्रसादः, तेन च अनन्तनिरयप्राप्तिः भवेद् इति वदद्भिः पुरोहितैः तावता एव न सन्तुष्य च्छलेन बलेन कौशलेन च तस्मिन् अध्वनि गमने अपि व्याघातः जन्यत इति आविष्कृतम्। तदा स्वार्थसाधनतत्परस्य पाश्चात्त्यमानवस्य कर्तव्यनिर्धारणे विलम्बः न जातः। बलवता हस्तेन पुरोहितं दूरे निक्षिप्य स्वीयं गन्तव्यस्थानम् अभिलक्ष्य गमनं प्रारभत। इत्थं धर्मयाजकैः सह शास्त्रं धर्मविश्वासञ्च दूरम् अपहाय पाश्चात्त्याः नूतनपथा स्वीयं जीवनं परिचालयन्ति। पञ्चेन्द्रियग्राह्यतारूपेण सुनिश्चितप्रमाणेन निश्चयं विना कदापि कस्मिन्नपि विषये विश्वासः, कस्यापि वा विषयस्य ग्रहणं न कर्तव्यम् इति एतद् एव तस्य मूलमन्त्रः अभूत्।

इन्द्रियप्रत्यक्षे आधृतैः विचारानुमानादिभिः विषयविशेषस्य सत्यासत्यतानिरूपणं कर्तव्यम् इति निश्चितवन्तः पाश्चात्त्याः इतःपरं युष्मत्प्रत्ययगोचरस्य विषयस्य उपासका अभूवन्, तथा अस्मत्प्रत्ययगोचरं विषयिणम् अपि विषयेषु अन्यतमं मत्वा तस्य स्वभावादिकम् अपि पूर्वोक्तैः प्रमाणैः ज्ञातुम् इच्छति। चतस्रः शताब्दीः सः इत्थम् एकैकां लौकिकीं व्यक्तिं लौकिकं विषयं वा पञ्चेन्द्रियैः परीक्ष्य गृह्णाति, तस्मिन्नेव काले वर्तमानयुगस्य भौतिकशास्त्रं शैशवस्य जडतायाः असहायतायाश्च मुक्तं सद् यौवनस्य उत्साहेन, आशया, आनन्देन, बलोन्मत्ततया च उपतिष्ठते।

आत्मविज्ञानविषये पाश्चात्त्यमानवस्य मौर्ख्यम् एव तत्कारणम्; तस्मात् तन्मनसि अशान्तिश्च

किन्तु भौतिकशास्त्रस्य सविशेषम् औन्नत्यं साधितं चेद् अपि, पूर्वोक्ता नीतिः आत्मविज्ञानविषये पाश्चात्त्यमानवाय पन्थानं नादर्शयिष्ट। यतो हि संयमः स्वार्थहीनता अन्तर्मुखता चैव तादृशस्य

विज्ञानलाभस्य एकः एव मार्गः, निरुद्धवृत्तमनश्चैव आत्मोपलब्धेः एकम् एव यन्त्रम्। अत एव, बहिर्मुखपाश्चात्त्यः तस्मिन् विषये पन्थानं विस्मृत्य प्रतिदिनं देहात्मवादी नास्तिकोऽभूद् इत्यत्र न किमपि आश्चर्यम्। तस्माद् ऐहिकभोगसुखम् एव पाश्चात्त्यस्य समीपे सम्प्रति सर्वस्वरूपेण परिगण्यते तल्लाभायैव सः सविशेषं नित्यं प्रयत्नवान् अस्ति; तस्य विज्ञानलब्धं भौतिकज्ञानञ्च प्राधान्येन तस्मिन्नेव विषये प्रयुक्तं सत् तं प्रतिदिनम् आडम्बरयुक्तं स्वार्थिनञ्च करोति। तस्माद् एव द्रष्टुं शक्यते यत्, पाश्चात्त्ये सुवर्णम् आदाय जातिभेदः, प्रलयविषाणनादिनः करालाः शतघ्नी-नालीका[१]दयः, असाधारणलक्ष्म्याः पार्श्ववर्ती दारिद्र्यजातः असन्तोषः, घोरा धनतृष्णा च, परराज्याधिकारः परजातिप्रपीडनादयश्च। अतः एव एतद् अपि द्रष्टुं शक्यते यत्, भोगसुखस्य अन्तम् उपस्थिताः सन्तः अपि पाश्चात्त्यानां नराणां स्वीयः अभावः न लुप्यते, मरणाद् अनन्तरञ्च जातिगतास्तित्वे विश्वासमात्रम् अवलम्ब्य ते कथञ्चिद् अपि सुखिनः न भवन्ति। विशिष्टानुसन्धानात् पाश्चात्त्याः अधुना अवागच्छन् यत्, पञ्चेन्द्रियजनितेन ज्ञानेन ते देशकालातीतस्य वस्तुतत्त्वस्य आविष्काराय न प्रभविष्यन्ति। विज्ञानं पाश्चात्त्याय केवलं क्षणिकाभासं प्रदद्यात्। किन्तु विज्ञानेन तस्य ग्रहणम् अवबोधश्च दुरासदम् इति बोधयित्वा एव विज्ञानं निवर्तते। अतः यस्य देवस्य शक्त्या पाश्चात्त्याः स्वम् एतावत्कालपर्यन्तं शक्तिमन्तम् अचिन्तयन्, यस्य प्रसादाच्च तस्य सर्वा भोगश्रीः, सम्पच्च विराजते, तस्य देवस्य पराजयात् पाश्चात्त्यमानवस्य हृदयस्पर्शी विलापः प्रत्यहं वर्धमानोऽस्ति, आत्मानम् अतीव असहायम् उपायरहितं मनुते।

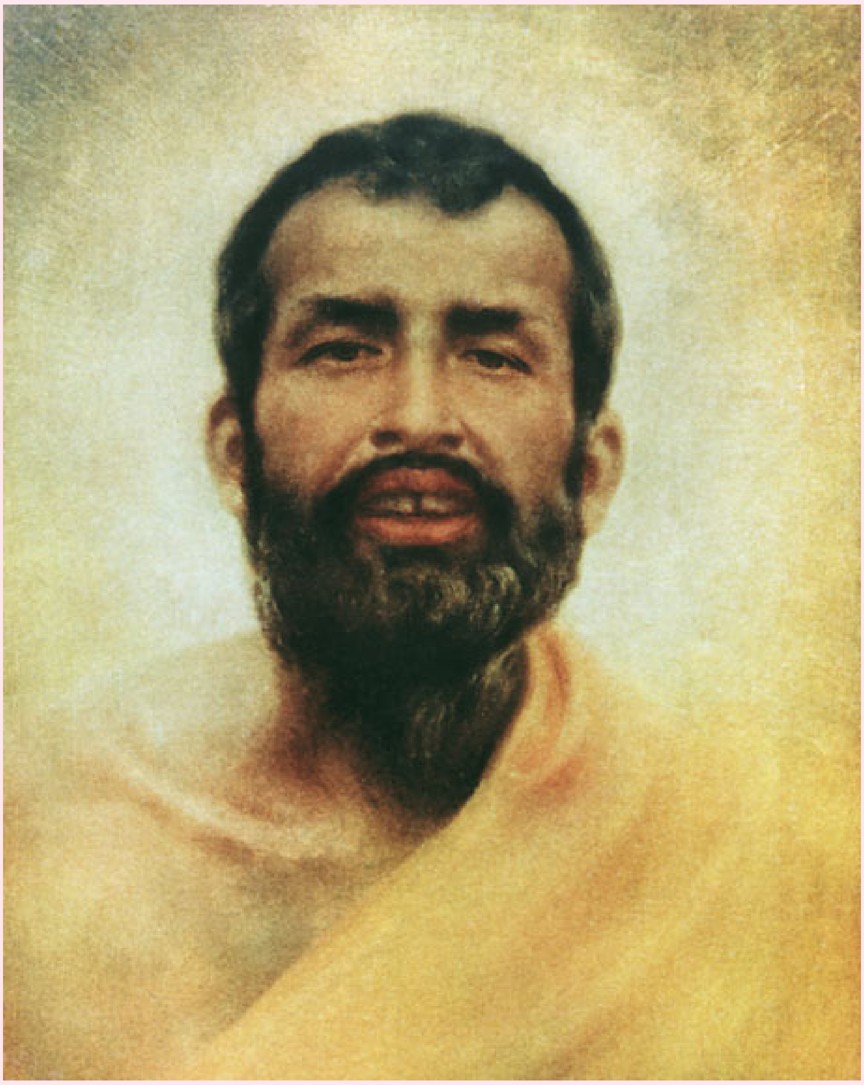

[१] Canons and guns